

Jürgen Kocka

Az európai történelem egyik problémája: a munka*

Nem szűkölködünk a munka történetével, illetve a nyugati világ történetében a munkával foglalkozó tanulmányokban. Különösen bőséges a különböző korszakok munkásságának történetéről fellelhető szakirodalom. Az utóbbi évtizedekben a társadalom- és kultúrtörténeti kutatások rendre kitértek a munka problémájára, akár az egyéni foglalkozások és a társadalmi csoportok, mint például az iparosok és az otthon dolgozók, vagy a kereskedők és az akadémikusok, akár a család és a háztartás, a társaságok és a munkafeltételek, a nemek, városok, tiltakozó akciók, vagy a szegénység történetéről szóló tanulmányokban. A munka történetét az egyes korszakokban összefoglaló, vagy a különböző korszakokat összehasonlító elemzések sem hiányoznak teljesen; a szabadidő és a munkanélküliség történetéről szóló tanulmányok pedig „ex negativo” foglalkoznak a témával.¹

Mindazonáltal a munka története szokatlanul strukturálatlan kutatási területnek tűnik. Sok mindent tudunk, tudhatunk a munkáról az európai történelemben. De milyen módon ragadhatnánk meg? Mivel a munka mindig is szorosan kapcsolódott és kapcsolódik az egyéb tevékenységekhez, a történész számára nehézséget jelent annak utólagos elhatárolása. Egyenlőre tisztázatlan, hogy a különböző jelenségek mely témákból állhatnak össze egységes történeti problematikává. Mindenesetre a nyugati országokban az 1980-as évek óta a munkáról és a „munka társadalmáról” folyó vita a jelenre összpontosít és eleddig csekély hatást gyakorolt a munka történetének kezelésére.²

Előadásomban három megközelítést vázlok fel. Először a munka európai felfogásáról, értelmezéséről és értékeléséről kívánok szólni, nagyjából az 1800-as évekig, a korszak vitáiból, elsősorban a kiemelkedő szerzők munkái alapján rekonstruálva a véleményeket. Ez a történeti-terminológiai megközelítés részben Werner Conze — a *Geschichtliche Grundbegriffe*-ben található — „Munka” szócikkére épül,³ de máshova helyezi a hangsúlyt és újabb eredményeket is figyelembe vesz. A korszak kiválasztása némileg önkényesen, de a hagyományokkal összhangban történt és részben azzal a ténnyel is igazolható, hogy későbbi korszakokban, ahogy pl. a középkori keresztény munkaértelmezés esetén, utalnak a korábbi időszakokra, illetve idézik az egykori véleményeket, mint pl. a klasszikus görög értelmezést. A téma így az utólagos konstrukci-

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Teleki László Intézet „A munka a 19. és 20. századi közép-európai társadalmakban” című rendezvényén hangzott el, 2000. március 2-án.

1 Vö. például Schubert (ed.) 1986; Van der Ven 1972 (eredetileg holland nyelven jelent meg, 1965–68); Ehmer — Gutschner 1998: 283–303.; Nahrstedt 1972; Garraty 1979. Források: Asholt — Fähnders (eds.) 1991; Thomas (ed.) 1999.

2 Vö: Matthes (ed.) 1983; Giarini — Liedtke 1998; Beck 1999; Tilly — Tilly 1998; James — Veit — Wright (eds.) 1997; Supiot (ed.) 1999.

3 Conze szócikke: Conze 1972, 154–215.

ótól eltekintve is folytonossággal bír. Ezután saját kutatásaimra támaszkodva,⁴ arról a hatalmas változásról szólok majd, amit a 19. századi iparosodás a munka gyakorlatában és értelmezésében eredményezett, végül pedig egy az aktuális problémákat érintő rövid kitekintés következik.

A MUNKAFELFOGÁS VÁLTOZÁSAI

Christian Meier már korán hangsúlyozta, hogy az ókori Athénban és Rómában a munka uralkodó felfogása nagy mértékben eltért a modern értelmezéstől. Ekkor még nem használtak ugyanis a „munkának” megfelelő általános kifejezést. Periklész korában a görögök számára értelmetlen lett volna a szellemi munka és a rabszolgák munkájának egyazon kategóriába sorolása. A munkát, gazdálkodók, iparosok, kereskedők, képzetlen munkások és kézművesek munkájaként — a gazdasági szférához tartozó és függő helyzetben végzett munkaként — inkább szkeptikusan, sőt, negatívan értékelték. Elsősorban a háztartáshoz kötődő tehernek, robotnak tekintették, ami a rabszolgák, nők és más, alacsonyabb jogállású személyek feladata volt. Szöges ellentéte ennek a polisz, a város nyilvános szférája, ahol a polgárok, azaz a férfi családfők a közösség ügyeivel foglalkoztak; a polgárok pedig ebben az összefüggésben nem kereskedők, gazdálkodók, vagy kézművesek és persze nem képzetlen, vagy kétkezi munkások voltak. Sokkal inkább szabadidővel rendelkező és éppen ezért a polgári erények gyakorlására képes embereknek tekintették őket. A szabadidőt és a szabadságot szorosan összefüggő dolgoknak tartották. A föld birtoklása előnyt jelentett, itt azonban nem áll módunkban kitérni a részletekre.⁵

A kereszténység, már az antikvitásban is, kétségkívül hozzájárult a munkát sújtó hátrányos megkülönböztetés felszámolásához. Először azonban a zsidó-keresztény hagyomány munkával kapcsolatos ambivalenciájára hívnám fel a figyelmet. A Biblia például egyrészt az átokhoz és a fáradsághoz kötötte a munkát, másrészt viszont az emberiség számára Isten által kijelölt feladatként tartja számon: „... töltsétek be a földet és hajtsátok birodalmatok alá” [Ford. Károli Gáspár]; a munka egyszerre volt átok és áldás. Ha azonban a teológus Wolfhart Pannenberg véleményét követjük, a Biblia nagyobb súlyt fektet az élet sabbath-i kiteljesedésére, amikor Istenhez imádkoznak és az ember inkább magára talál, mint a dolgos hétköznapiakban, melyeket szükségszerűségként fogadnak el.⁶

Pál apostolnál már jól láthatóan nagyobb tiszteletnek örvend a munka, a kétkezi is. Pál azt írja, hogy aki nem dolgozik az ne is egyék. Az életben elfoglalt helytől függetlenül mindenki számára feltétlenül szükségesnek ítélte a munkát s nemcsak a megélhetés biztosítására, hanem „Isten kedvéért” is, a szomszédoknak teljesített szolgálatként és kiteljesedésként.⁷

4 Vö: Kocka 1990a; uő. 1983.

5 Lásd: Meier 1986; Nippel 2000.

6 Vö: Pannenberg 1986.

7 Vö: Jaritz — Sonnleitner (eds.) 1995.

A 6. századtól kezdve a keresztény szerzetesrendek regulái is utalnak erre az álláspontra. Nursiai Szent Benedek így vélekedett: „A tétlenség a lélek ellensége. Ezért a testvérek a megállapított időben foglalkozzanak testi munkával, más órákban pedig szent olvasmányokkal.”⁸ Más szerzetesrendek is követték ezt a mintát, különösen a ciszterciák. A szerzetesrendek regulái minden bizonnyal hozzájárultak a munka ártékeléséhez Európában, annál is inkább, mivel a keresztény doktrína egyúttal a szolgaságot is elvetette s ezzel elősegítette azt, hogy a munka megszabaduljon a szabadság hiányának bélyegétől, amit a klasszikus antikvitásban és a világ egyéb részein már oly régóta viselt. A munka ezen értelmezése, tehát a vallásos irányelveket követő élet összefüggésében nyert jelentősége, azonban mitsem változtat a munkára — a kétkezi munkára — vonatkozó még mindig uralkodó nézeten, mely szerint az gyötrelmes robot és nyomasztó teher. A földeken és a városokban dolgozók nagy többsége bizonyára ezt tapasztalta a túlélésért folytatott küzdelem és a munkával járó határtalan erőfeszítések során. Az Egyház teológiai hagyományában pedig továbbélt a munkával szembeni szkepticizmus, pl. Aquinói Tamásnál, aki Arisztotelész véleményét elfogadva hangoztatta a *vita contemplativa* (szemlélődő, elmélkedéssel töltött élet) elsőbbségét a *vita activával* (tevékeny élet) szemben. A középkori keresztény egyház végső soron nemcsak a szerzeteseké és a közrendűeké, hanem (sokkal inkább) a nemesség és a papság egyháza is volt. A munkától, különösen a kétkezi munkától való eltávolodás a nemesség kultúrájának fontos jellemzője volt.⁹

A munka történetének mégoly rövid európai áttekintésében is említést érdemel a középkori és koraújkori város, amely a 12. században kezdett kibontakozni nyugatról keletre terjedve, s melynek társadalmi lényege a céhekbe szerveződő kézműiparra és a testületileg szervezett kereskedelemre épült. Az ókori városéval ellentétben a középkori és koraújkori város polgárához már a foglalkozást űző egyén szerepe is hozzátartozik. Az antikvitással szemben itt a jog, hogy valaki a saját foglalkozását gyakorolja és a városi ügyekhez való hozzászólás joga szorosan összefüggtek, feltételezték egymást. Ez a kapcsolat egyszersmind a „becsület” és „tiszteletreméltó” kereskedelem pozitív konnotációit is megvilágítja, csakúgy, mint a munka, különösen a hivatásszerűen végzett munka jelentőségének növekedését a fejlődő polgári kultúra számára. A város olyan hatalmas témakört jelent, hogy itt csak futólag foglalkozhatunk vele. A város jelentősége a nyugat történetében legalábbis Max Weber óta ismert tény. A város helyi autonómiát jelentett, szemben a vidék feudalizmusával, a nemességtől elszigetelődő polgárságot és az önszerveződésre képes szabad polgárok öntudatos kultúrájának fejlődését. Az ókori város rabszolgamunkájával ellentétben itt a szabad munka volt az uralkodó. A munka tehát már korán hatással volt a burzsoá polgár fogalmára ez viszont pozitív hatást gyakorolt a szokásos munkaszemléletre.¹⁰

Ez a hagyomány a késő középkorban és a koraújkorban is továbbélt. Egyre inkább ez jellemezte az egyes városok kapcsolatainak felülemelkedő gazdasági kapcsolatokat: a fejlődő kereskedelmi kapitalizmust és ennek magvát, a külkereskedelmet; a kereskedők és a munkát kiadók által szervezett háziipart; a tőkét és a hitelt. A késő középkor

8 *Szent Benedek regulája*. 48. fejezet: A mindennapi testi munka. Forrás: www.bences.hu

9 Vö: Zorn 1986; Oexle 2000; Hamesse — Muraille-Samaran (eds.) 1990.

10 Vö: Meier (ed.) 1994; Engel 1993; Dilcher 1996 — és újabban Weber (Gesamtausgabe) 1999.

gazdasági és demográfiai válságai ugyanakkor a szegénység növekedésétől való félelemhez, a koldulás terjedésének elítéléséhez és a „semmittevés” elleni harchoz vezettek a 14—15. századi városokban; ez összekapcsolódott a munka, a szorgalom, a rend és a fegyelem „felülről lefelé” irányuló normáival. Egy új kutatás eredményei azt mutatják, hogy a bőséget és a boldogságot már jóval a reformáció előtt a munkához kapcsolták, a semmittevéshez pedig a szegénységet és a bűnt.¹¹

A 16. századi reformáció újfent lendületet adott a munka elismerésének. Luther Márton, a korábbiaknál magasabbra értékelte a *vita activát*, kevésbé a *vita contemplatívát*. A munka dicsérete nála a nemességgel szemben megnyilatkozó polgári/burzoá bizalmatlansággal, a protestáns antiklerikalizmussal és a régi elit semmittevésének éles kritikájával, de az alsóbb osztályok munkával kapcsolatos vonakodása ellen folytatott küzdelemmel és a koldulás elítélésével is összekapcsolódott. Nem véletlen, hogy a 16. században először a protestáns országokban állítanak fel dologházakat és börtönöket. Kálvin tanaiban a munka vallásos igazolása, különösen a hivatásszerűen űzött foglalkozásé, kevésbé kétértelmű, mint Luthernél. Kálvinnál a munka dicsérete a dolgozókasként való felhívássá lényegül át és az eleve elrendelés doktrínájával kapcsolódik össze, amely szerint az evilági gazdasági siker Isten halálunk után tanúsított kegyességének bizonyítéka.

Közismert, hogy Max Weber szerint ez a protestáns etika bábáskodott a kapitalizmus szellemének megszületésénél s később a kapitalizmus gyakorlatának igazolását is elősegítette. Óvakodnunk kell azonban Luther és Kálvin túlságosan modern értelmezésétől. Ők nem öncélú dolognak tekintették a munkát, hanem vallásos célnak és a hitnek alárendelt eszközként. Luther a prekapitalista korszak embere volt és számára a munka még nagyrészt bibliai alapokon kötődött a „robothoz” és a „fáradsághoz”. Néhol inkább az értelmetlen lótas-futást jelenti, mint az életnek a hitben való értelmes kiteljesedését.¹²

Európában a 17. és a 18. század a felgyorsuló alapvető változások korszaka volt, amelyből végül a modern világ emelkedett ki. Ekkor vált uralkodóvá a munka modern, általános fogalma, amely fizikai és mentális tevékenységek különösen széles körét ölelte fel és főként pozitív jelentéstartalmakat hordozott: a munka tudatos, szándékos tevékenységként jelent meg, amely a vágyak kielégítésére szolgált és az emberi élet kiteljesedésének része volt. A részletes kidolgozás helyett most csupán utalnék a fogalom megjelenésének történeti kontextusára. Idetartozik a kapitalizmus továbbterjedése jóval az iparosodás előtt, főleg a külkereskedelemben, a protoindusztriális háziiparokban és a nagybirtokokon. Ugyancsak ide sorolható az abszolutista uralkodók államformáló politikája, a fiskalizmus, a kameralizmus és a merkantilizmus. A társadalmi fegyelem valamint a szegénység társadalmi-erkölcsi hátrányos megkülönböztetése szintén részét képezte e politikának. Ezzel a munka az állami kezdeménye-

11 Vö: Rexroth 1999; Oexle 1986.

12 Vö: Conze 1972: „Munka” szócikk; Wiedermann 1979; Weber 1920. — Az újabb kutatások erőteljesen hangsúlyozzák a szegénységgel és a munkával szembeni attitűd folytonosságát a 14. század óta és némiképp megkérdőjelezzik a reformációnak köszönhető attitűd-változás mélységét, amire egyébként — valószínűleg az 1870-es években Franciaországgal folytatott kulturális küzdelem eredményeként — a német kutatások túlzott hangsúlyt fektettek. Vö: Hunecke 1983; Schilling 1999.

zés és szabályozás tárgya, az államhatalom egyik forrása lett, és nyilvános értékévé vált, bár egyre inkább magánalapon szerveződött. Érdemes megemlíteni a neoprotestantizmus különböző változatait, különösen a nyugat-európai puritanizmust és az Észak-Amerikába kivándorlók területein tapasztalható fejleményét, a metodizmust, melyet „a munka könyörtelen vallásos ideológiájaként” emlegettek; valamint Közép-Európában a pietizmust és pedagógiai következményeit. Végül a felvilágosodást sem hagyhatjuk figyelmen kívül és ezzel kapcsolatosan említést érdemel, főként a 18. századtól kezdve, a felemelkedő új, dinamikus, vállalkozókból és művelt emberekből szerveződő polgárság.¹³ A fogalomtörténet terén két fejlődési irányt kell megkülönböztetnünk.¹⁴

Az első a felvilágosodás filozófiájához és a német idealizmushoz kapcsolódik, amelyek kitüntetett figyelemben részesítették a munka fogalmát. A 17. század közepén Thomas Hobbes szoros kapcsolatot látott a munka (operatio), a tevékenység (actio) és a hatalom (potentia) között. Valamivel később John Locke a társadalom alapvető fogalmaként írta le a munkát. Számára a munka — elsősorban az egyéni — a tulajdonjogok és a dolgok értékének alapját jelentette. A francia felvilágosodás alapművében, a d'Alembert és Didérot által kiadott Enciklopédiában (1751—1772) pedig ezt találjuk a „travail” (munka) címszó alatt: „napi elfoglaltság, amelyre az ember szükségletei által ítéltetett, s amelynek ugyanakkor egészségét, fennmaradását, jókedvét, józan eszét és talán erényeit is köszönheti”. A „munka” már egyre kevésbé jelentett „gyötrődést” és „fáradtságot”. Legkésőbb Descartes óta a technikák és a progresszív technológia a munkateher enyhítését szolgálják, örömtelivé változtatva azt. Morus és Campanella utópiái már e gondolat megértéséről és kidolgozásáról tanúskodnak.

Száz évvel később Immanuel Kant még radikálisabb módon fogalmazta ezt meg. A semmittevést „üres időként” bélyegezte meg és a munkát az élet értelmének szintjére emelte: „Minél szorgalmasabbak vagyunk annál inkább érezzük, hogy élünk és vagyunk tudatában életünknek. A semmittevésben nemcsak azt érezzük, hogy az élet elhalad mellettünk, hanem az életteleniséget is.” Friedrich Schiller megfogalmazása népszerűvé és társadalomtörténeti köntösbe öltöztette e gondolatot: „A munka a polgár díszé, erőfeszítésének ára áldásos. Tisztelet a király méltóságának, tisztelet munkás kezünk szorgalmának.”

Az a meggyőződés, hogy a munka értékes dolog, társadalmi erőként hatott a 18. századi és kora 19. századi oktatási reformmozgalmakban.

A svájci pedagógus Johann Heinrich Pestalozzi a munka átértékelésének egy másik oldalát tárja elénk, mégpedig — jóval Marx előtt — a munka realitását érintő kritikájával, mivel ez nem felelt meg az új, határozott munkafogalomnak: annak kritikája volt, ami rutinná vált, felaprózódott, ismétlődővé, kizsákmányolóvá lett, például a korszak manufaktúráiban alkalmazott gyermekmunkáé, majd a hamarosan a pusztta megélhetésért dolgozó gyermekek munkájáé. 1781-ben Pestalozzi így írt: „Humanizáló célzat nélkül a munka nem lehet az ember rendeltetése.”

13 Vö: Zorn 1986. Általában: Koselleck (ed.) 1977; Wehler 1987; Schilling 1999.

14 Az alábbiakban Conze „Munka” szócikkéből idéztünk. Ld. Conze 1972: 167—181; *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* 1765; Zorn 1986.

A felvilágosodásnak köszönhető szövetség munka, nevelés és emberi méltóság között a burzsoá és a proletár tudatosság egyik motorja volt a 19. század nagy részében, és az európai munkásmozgalmak egyik előzményeként „munkásoktatási társaságok” létrehozásához vezetett.

A munka fogalma azonban amellett, hogy a filozófia révén alapvető fontosságúvá vált, közgazdasági vonatkozásokkal is gazdagodott. Példaként a 18. századi fiziokratákat és a skót morálfilozófusokat említhetjük, közülük is elsősorban Adam Smith-et, elődeit, fordítóit és követőit. Smith a munkát a gazdaság és a hozzáadott érték igazi forrásaként, tudományos értelemben az egyetlen produktív tényezőként, a javak cseereértékének igazi mércéjeként és a fejlődő közgazdaságtudomány központi fogalmaként írja le. A gyötrődésnek, a fájdalomnak és a megvetésnek már nincs helye a munka tudományos értelmezésében. Eszerint a munka határtalanul dinamikus erő. Gazdagságot, luxust és tőkét teremt — s mindezt abban a reményben és meggyőződésben fogadták el, hogy e felhalmozás végső soron majd az általános jólét előmozdítását eredményezi. Ez volt a győzedelmes kapitalizmus álláspontja még az iparosodás előtt, ami Angliában a 18. században a kontinensen pedig csak a 19. században kezdődött el.

Smith a társadalmat gazdasági társadalomként fogja fel, amely a munkamegosztásra épül, az egyének sokaságának felvilágosult önérdeke és a piacok tartják össze (no és a törvények meg a szokások), s melynek magvát a termelés és a fogyasztás, a munka és a vágyak alkotják. Ez a modern, burzsoá-kapitalista társadalomfelfogás a haladásról vallott optimizmusával kedvező alapot kínált az „örökölt” politikai hatalmi formák, a nemeség és az abszolutista állam hatalmának kritikájához. Smith rendszere ugyanakkor „politikai gazdaságtan” is, amely a gazdaságot a politikához, a nemzethez és az államhoz kötötte, a munkát pedig a nemzetállam jólétének és hatalmának alapjaként értékelte.

Íme az európai munkaértelmezés néhány állomása a 19. század elejéig. A munka társadalmi miliók spektrumát átfogó mindennapi értelmezésének feltárása helyett a közvetlenebb utat választva, kiemelkedő szerzők diskurzusának darabjait rekonstruáltam. A 17. és a 18. században bárki, aki egész életében kétkezi munkát végzett akár gazdálkodóként, parasztként, szolgaként, iparosként, otthon dolgozóként vagy a földeken, istállókban, a ház körül a műhelyben, építkezéseken robotolt, aligha siklott el afölött, feledkezett meg arról, vagy relativizálta azt, hogy a munka terhes, fáradságos, kemény és gyötrelmes (legalábbis a fizikai munka esetén), szemben a filozófusokkal és a társadalomtudósokkal. Az, ahogy a munkások megtapasztalták és értelmezték a munkát, bizonyára lényegi különbségeket mutatott a róluk író szerzők véleményéhez képest. A munkások nézetei pedig eléggé sokfélék, különbözőek voltak.¹⁵ A fentiekben — inkább Nyugat- és Közép-Európát és a protestánsokat vizsgáltam, így Kelet-Európa, a katolikusok és a görögkeletiek a háttérbe szorultak. A nemzeti és a regionális különbségeket sem vettem figyelembe. Amit azonban leírtam, az nem korlátozódik egyes országokra, ez volt ugyanis Európában és Észak-Amerikában, azaz a Nyugaton, az általános trend. A más kultúrákkal való összevetésre azonban nagy szükség volna. Mi változott meg az iparosodás időszakában, a 19. században?

15 Vö: Mommsen — Schulze (eds.) 1981; Tenfelde (ed.) 1986; Münch 1992; Lis — Soly 1996; Kocka 1990b; Ehmer — Gutschner 1998.

AZ IPAROSODÁS ÉS A MUNKA

Az iparosodás kezdetéig a szabad bérmunka csak keveseknek jutott osztályrészül. A munka, ideértve a kereset fejében végzett munkát is, sokféle kötöttséggel járt: másokkal együtt és a háztartásfő fennhatósága alatt, testületi szövetségekben, mint pl. a kézműves céhekben, feudális függőségben, a földhöz és annak tulajdonosához kötve vagy személyes szabadság nélkül végzett munkaként. A szabad bérmunka, tehát a szerződéses alapon bérért és fizetésért végzett munka, noha változatos és kezdetben gyakorta leplezett formákban, de csak az iparosodás időszakában vált általánossá. A bérmunka csak ettől kezdve lett a megélhetésért, keresetért végzett munka (Erwerbsarbeit) elsődleges formájává és általában a piaci csere tárgyává, tehát árucikké.¹⁶

Ez részben ellentmondott az előző évszázad önálló munkával kapcsolatos határozott elképzelésének, amely szerint a munka az élet értelme és kiteljesedése. Ez az ellentmondás a bérmunka, mint mások által irányított, függő helyzetben végzett kizsákmányoló munka kritikájához illetve az ellene való tiltakozáshoz vezetett; e kritika különösen hatékonynak bizonyult Karl Marx elméletében és a 19. századi munkásmozgalom esetében.

Az iparosodás és az ezt kísérő urbanizáció nagymértékben központosította a keresetért végzett munkát. A munka egyre inkább a manufaktúrákba és műhelyekbe, gyárakba és bányákba, hivatalokba és irodákba összpontosult. Számptalan átmeneti és vegyes változat létezett, de a fő tendencia a keresetet biztosító munkahely és az otthon, illetve a család szférájának elkülönülése volt. A korábbi évszázadokban a főként otthon dolgozó parasztok, kézművesek, kereskedők és tudósok még nem ismerték ezt a térbeli elkülönülést. A fizetség ellenében végzett munka általában szorosan kapcsolódott a munka egyéb fajtáihoz és más tevékenységekhez. A gyorsan gyarapodó kenyérkereső réteg és eltartottjai számára ez most megváltozott.

A család és a háztartás elveszítette századokon át betöltött funkcióit. Ez elsősorban azt jelenti, hogy már nem itt dolgoztak a megélhetésért. Ez az az időszak, amikor a család a munka és a nyilvánosság helyszíneitől elkülönülve a magánszféra területévé válik.

A munka, legalábbis ami a kereset fejében végzett munkát illeti [Erwerbsarbeit], egy viszonylag világosan elkülönülő részrendszerre alakult, amely a saját szabályai, de még inkább a piac törvényei szerint működött, a főnökök fennhatósága alatt és a funkcionális kritériumoknak megfelelően. A munka magában és magáért való tevékenységként, bizonyos mértékig más tevékenységektől elkülönülten saját helyszínnel és idővel bíró szféraként, elhatárolható és megtapasztalható részterületté fejlődött.

A fizetség ellenében végzett „munka” [Erwerbsarbeit] és a „nem-munka” (amely a munka fontos, de általában nem említett, a nem fizetésért, pl. az otthoni és a család számára végzett munkához tartozó elemeit tartalmazta) megkülönböztetése széles körben vált megtapasztalhatóvá. Ez formálta a munka diskurzusát, csakúgy mint a hivatalos statisztikai terminológiát, amelyben a munka meghatározása a „keresetért végzett munkára” [Erwerbsarbeit] szűkölt, az otthoni munka (különösen a női) pedig már nem-munkaként jelent meg.

¹⁶ A következő rész elsősorban Kocka 1990a: 474–506. oldalain alapul.

A fizetett munka, illetve család és háztartás elkülönülése a nemek közötti kapcsolatok tekintetében is nagy jelentőséggel bírt, mivel a férfi- és női szerepek határozottabb megkülönböztetéséhez vezetett.

Az iparosodást megelőzően a munka rendszerint határozott időbeosztás nélkül, kevésbé szabályozottan folyt. A nap és az év természetes ritmusa határozta meg az ütemet, szigorú időhatárok nem voltak. A munka ugyan időigényes is lehetett, de általában megszakításokkal, szünetekkel, egyéb tevékenységekkel és pihenéssel tarkított, s emiatt nehezen mérhető volt.

Az iparosodás, valamint a fizetett munka és a háztartás, illetve a család élete közötti különbségtétel jóvoltából az időbeosztás szabályozása pontosabb lett. A munka most már saját idővel rendelkezett, a fizetett munka és az egyéb tevékenységek jobban elhatárolódtak egymástól. Csengők, szirénák, pontosan járó órák, illetve a gyárkapun való áthaladás, a kapuügyelet ellenőrzése határozta meg a munka kezdetét és végét. A szüneteket is pontosabban szabályozták. A 19. század közepéig az átlagos munkaidő növekedett, utána pedig csökkent. A munka könnyebben mérhetővé, ugyanakkor több konfliktus forrásává is vált.

Az iparosodás előtt az emberek többsége nem egyetlen forrásból teremtette elő a megélhetés fedezetét, hanem különböző bevételi forrásokból, a nap, az év és az egyén életének folyamán váltakozó tevékenységekből.

A 19. századi iparosodás az egyes társaságok és általában a társadalom szintjén is a munkamegosztás fokozódását jelentette. A fizetésért teljesített munka mennyisége megnövekedett. Hosszú távon a szakmunka aránya is emelkedett. Ez az oktatási és képzési rendszer, illetve a munka világa közötti összhang jelentőségének növekedéséhez vezetett, ami kiszámíthatóbbá tette a foglalkozáshoz kapcsolódó életpályát. Az egész életre szóló foglalkozás egyre gyakoribbá és egyre inkább tervezhetővé vált. Arra is egyre több lehetőség nyílt, hogy az egyén önértékelését és társadalmi arculatát a specializált foglalkozásra alapozza. A szakma és a szakmai helyzet az egyéni és a társadalmi identitás legfontosabb forrása lett.

Néhány kérdés azonban továbbra is megválaszolatlan marad: A 19. század végén és a 20. század elején ez csak a kisipar biztonságát élvező kisebbségre volt érvényes, vagy a nagy cégek alkalmazottai, a közalkalmazottak, köztük a tanárok és az egyre növekvő számú, szakértelmet kívánó szakmák esetében is? Vajon nem a különböző tevékenységek kombinációja és változó összetétele maradt-e a gyakorlat sokak, különösen a kevésbé képzettek, az ingázók, illetve a vidék és a város között vándorlók, a sok migráns és szezonális munkás számára? Számos tény ebbe az irányba mutat, de a kutatás jelen állása alapján még nem tehetünk egyértelmű kijelentéseket. Ha többet tudnánk, az megkönnyítené annak eldöntését, hogy valójában mennyire új a ma tapasztalható nagyobb mértékű „cseppfolyósság”, változékonyság és az életpályák töredeztsége irányába mutató tendencia.¹⁷

Az iparosodás időszakában a munka társadalmi, politikai és kulturális jelentősége is jócskán megnőtt. A 17. és 18. századi gondolkodók elképzelései valóra váltak a munka társadalmára vonatkozóan. Ez részben a fizetéses munka mint elkülönülő és saját logi-

¹⁷ E tekintetben lásd: Emmerich (ed.) 1974.

kával rendelkező szféra (ahogy ezt korábban kifejtettük) új tapasztalatának következménye volt. Másrészt annak a megnövekedett jelentőségnek is, amit a közgazdaságtan az iparosodásnak köszönhetően kapott, majd a közgazdaságtan által a társadalomra, a kultúrára és a politikára gyakorolt nagyobb befolyásnak. Harmadrészt pedig azoknak a versengő forrásoknak a hanyatlásával kell számolnunk, amelyekből a kulturális identitás és az élet gyakorlati értelme fakadt, ide sorolhatjuk pl. a vallás jelentőségének csökkenését, a rendek felbomlását és a regionális kötelek lazulását. A munkán kívül már csak a nacionalizmus megjelenése kínált jelentősebb identitásválasztási lehetőséget. Ehhez bizonyára elegendő csak az alábbi megjegyzéseket fűzni:

1. A 19. század és a 20. század elejének legnagyobb tiltakozó és emancipációs mozgalma, a munkásmozgalom a fizetett munka világában gyökerezett. Ez a közös munkafeltételekből eredő közös érdekek megjelenítésére összpontosított és tagjait a függő helyzetű dolgozók, a bérmunkások közül toborozta. A mozgalom eleve feltételezte, hogy tagjai a hasonló munkatapasztalatokból következően közös önértékeléssel és kultúrával rendelkeznek. A munka — férfimunka! — idealizált megjelenítése formálta a munkásmozgalom igényeit, kultúráját és önképét, az ikonográfiát is ideértve.¹⁸

2. A 19. század közepén a munka központi helyet foglalt el a liberális (szabadpiac) diskurzusban. „Ahogy a privilégium egykoron szent volt, úgy ma a munka is az; a szabad munka, szorgalom és tevékenység [...] manapság a legnagyobb becsben áll”, fogalmazta meg egy liberális demokrata küldött a frankfurti birodalmi gyűlésen 1848-ban.¹⁹

3. A 19. század végi női mozgalmak számára az új munkalehetőségek képezték az emancipációra, egyenlő jogokra és a politikai befolyásra irányuló törekvések alapját. Az újonnan szerzett politikai befolyást pedig a női munkalehetőségek bővítésére használták fel.²⁰

4. Az 1880-as évektől a fizetett munkára épült a kibontakozó jóléti állam is. Bismarck állami egészség-, baleset- és öregségi nyugdíjbiztosítási politikájának haszonélvezői nem a szegények, hanem a munkások voltak. A rendszert a munkások és a munkaadók hozzájárulásaiból s nem adókból vagy takarékosági intézkedések révén tartották fenn. A német modellben a fizetett munka és a társadalombiztosítás rendkívül szorosan kapcsolódott egymáshoz. Ma, a munkát drágító és a munkanélküliséget növelő magas járulékos munkaköltségek formájában éppen e rendszer következményeivel bajlódunk. Az átstrukturálódás még várat magára.²¹

5. A munka és a nemzetek kialakulása közötti kapcsolat gyenge és közvetett. 1848—49 táján felbukkant a „nemzeti munka” kifejezés és Wilhelm Heinrich Riehl hamarosan könyvet is írt róla. Az 1850-es évektől a világkiállításokon már nemzetenként és a nemzeti aspirációkhoz kötötten jelenítik meg a munkát és termékeit. 1875-ben Prágában egy professzor úgy vélekedett, hogy a munka „esszenciája nyomot hagy az emberen, s a nemzeteket is formálja. Nemzetiség és nemzeti munka ugyanazt jelentik.”²²

18 Vö: Kocka 1986; újabban Thomas Welskopp.

19 Az idézet forrása Conze 1972: 190.

20 Vö: Frevert 1986.

21 Vö: Ritter 1983; Hennock, E. P. 1998.

22 Lásd Richter 1875; (idézi Conze 1972: 210); Riehl 1861.

6. Végül azt emelnénk ki, hogy a nemzetállamban fokozódott a munka kormányzati szabályozása. A munkát évszázadokon keresztül az ipari céhszabályzatokat és a földesúri jogokat kiegészítő hivatalos statútumok és szabályzatok határozták meg. A 19. század eleji reformoktól az 1860-as évekig az állam a gazdasági liberalizmus (szabadpiac elmélet) jegyében lényegében tartózkodott a munka szabályozásától. A 19. század végétől azonban újból megerősödött az állami szabályozás. A szociális és munkaügyi törvények együttesen fejtették ki hatásukat, részben a sztrájkokra és a társadalmi konfliktusokra adott válaszként. Az egyéni munkaszerződéseket egyre inkább háttérbe szorították, korlátozták, vagy kiegészítették a szakszervezetek és a munkaadók szövetségei között létrejövő kollektív megállapodások és a jogszabályalkotás. A kapitalista rendszerben a piacon keresztül a kereslet és a kínálat dönt a munka feltételeiről és értékéről; a munka ugyanakkor a kollektív javak egyike lett, amelyet részben az egyezkedés és a politikai irányvonalak kijelölésének kollektív folyamatai határoztak meg.²³

A JELEN ÉRTÉKELÉSE

A munkarendszer alapvetően még mindig a 20. század elejére kialakult képet mutatja. Itt most nem célunk a jelen tüzetes vizsgálata, ezért csak három rövid megjegyzésre szorítkozunk.

Mi az, ami újdonságnak számít?

Az úgynevezett globalizáció számos aspektusa nem is olyan új, mint amilyennek tűnik. A mai „turbó kapitalizmusban” azonban a nemzetek feletti gazdasági kapcsolatok (elsősorban a tőke mobilitására és a kommunikáció forradalmára gondolunk) olyan helyzetet teremtettek, amely erősíti a versenyből fakadó és a nemzeti határokon átívelő munkára nehezedő nyomást és egyre szűkebb korlátok közé szorítja a nemzetállam munkaszabályozó képességét. A munka állami szabályozása, a rendszer 19. század óta álló alappillére megroppant. Vajon a dereguláció (és nem kívánt társadalmi következményei), valamint a nemzetek feletti szinten történő szabályozás új formái között kell választanunk? Az is kérdéses még, hogy egyáltalán fennáll-e ez a választási lehetőség, miután nem rendelkezünk az államhatárokon átívelő, a munka szabályozásához kellő erővel és legitimitással rendelkező intézményekkel. Vannak ugyan ígéretes kezdeményezések az Európai Unióban, de ezek nem elegendők.²⁴

Vajon a mai tömeges munkanélküliség egy újféle gyógy módokat kívánó, történetileg új válságot jelent? Alátámasztja ezt a nézetet az „állásritkító” technológiai változások radikalitása és az a cáfolthatatlan tény is, hogy azok a nagycsoportok, amelyek egykor elégedettnek tűntek az otthoni, családi munkával, most fizetett állást keresnek: a fizetésért dolgozó nők aránya jelentős mértékben megnövekedett és továbbra is emelkedik. E mögött a nemek közötti viszonyt érintő messzemenő változások húzódnak meg. További okként jelölhetjük meg azt a még mindig hatalmas vonzerőt, amelyet a fizetett munka az évszázadok folyamán megszerzett és kultúránkban manapság is gyakorol.

23 Vö: Zimmermann et al. (eds.) 1999.

24 Vö: Steeger (ed.) 1998.

Sok mindent felhozhatunk annak igazolására, hogy a jelenlegi munkanélküliség nem szükségszerű. Néhány országban, pl. az USA-ban, Nagy-Britanniában és Hollandiában már jelentős mértékben csökkent. Máshol, mint Japánban, soha nem is volt számottevő. Németországban és Franciaországban sincs ok a tétlenségre, új igények és szükségletek jelennek meg, tehát bővelkedünk a potenciális munkában. Mindössze arra van szükség, hogy a potenciális munkát, állásokká változtassuk; ehhez viszont az intézmények és a gondolkodásmód megújítása kell. Ez nehéz lesz ugyan, de nem lehetetlen.²⁵

Most éppen a messzemenő hatásokkal járó változások közepén tartunk. Egészében véve, a munka jelentősége csökken és maga a munka is változik. Egyrészt a munkán kívüli termelési tényezők — a tőke és a tudás — jelentősége megnőtt a 19. századhoz képest. Másrészt a közös munkatapasztalatok formáló és szocializáló ereje gyengült: a klasszikus munkásmozgalom korszaka már mögöttünk van, s ezzel együtt az az időszak is, amikor a munka világának tapasztalatai, érdekei, konfliktusai és szövetségei erősen befolyásolták a politikát. E fejlemény egyik oka az a munka formáját érintő alapvető változás, melynek során a hangsúly a kétkezi munkától a nem fizikai munka felé, az iparítól a szolgáltató társadalom felé tolódott, a kommunikáció forradalma és a globalizáció hatása alatt. A fizetett munkának szentelt idő ma arányaiban sokkal kevesebb. Az emberek manapság jóval kevesebb időt töltenek el munkájukkal, mint száz évvel ezelőtt. A munkahelyek felaprózódása gyors ütemben halad. A „munkahelynek” már nincsenek világos határai, néha „cseppfolyóssá” válik vagy teljesen feloldódik. A „munka” és a „nem-munka” közötti határvonal lassan elmosódik. A munkának — szokás szerint — a fizetett munkára történő korlátozása kétségessé válik. Vajon nem kellene-e a munkát másképp, szélesebb értelemben meghatározni, mint a „fizetett munkát”?²⁶

Egyre több alkalom kínálkozik a kereset ellenében végzett munka és az egyéb tevékenységek, a munka és a szabadidő, a hivatás és a család összehangolására. A nemek közötti viszonyok rugalmasabbá válnak.

Új problémákkal is szembe kell azonban néznünk. Ha a fizetésért végzett munka szocializáló és kapcsolatteremtő ereje megszűnik, mi fogja ezt helyettesíteni? Ha a munka társadalmi-politikai stabilitása általában véve csökken, akkor milyen intézményes változásokra lesz szükség (pl. a szociális hálót érintően)? Amennyiben a fizetett munka relatív súlya csökken az egyéni életutak során, akkor milyen hatást fog ez gyakorolni az emberek jövőre vonatkozó terveire és az önmegvalósításra? Ha a munka már nem elegendő ahhoz, hogy értelmet adjon az életnek, akkor milyen alternatívák jöhetnek még szóba?

A századok során kialakult értelmezések és szemléletmódok nem válnak semmivé egyetlen generáció alatt és ez az európai kultúra által oly nagy becsben tartott munka esetében is igaz.

A kapitalista gazdasági rendszer dinamikus folytonossága töretlen (előreláthatatlan következményekkel) és vele együtt a piac által közvetített fizetett munka továbbra is, ahogy ez a 19. században kialakult, széles körben elfogadott. Az iparosodás kora

25 Vö: Schmid 2000.

26 Erre vonatkozóan a további elképzelésekhez lásd Beck 1988.

- Max Weber *Gesamtausgabe*, 1999, Div. I. Vol. 22/5: *Wirtschaft und Gesellschaft. Die Wirtschaft und die gesellschaftliche Ordnungen und Mächte*. Nachlaß. Part 5: Die Stadt, (ed. By Nippel, Wilfried) Tübingen
- Meier, Christian 1986: Arbeit, Politik, Identität. Neue Fragen im alten Athen. In: Schubert, Venanz (ed.) *Der Mensch und seine Arbeit. Eine Ringvorlesung der Universität München*. St. Ottilien, 47—111.
- Meier, Christian (ed.) 1994: *Die okzidentale Stadt nach Max Weber*. München
- Mommsen, Hans — Schulze, Winfried (eds.) 1981: *Vom Elend der Handarbeit. Probleme historischer Unterschichtenforschung*. Stuttgart
- Münch, Paul 1992: *Lebensformen in der Frühen Neuzeit 1500 bis 1800*. Frankfurt — Berlin
- Nahrstedt, Wolfgang 1972: *Die Entstehung der Freizeit. Dargestellt am Beispiel Hamburgs*. Göttingen
- Nippel, Wilfried 2000: Erwerbsarbeit in der Antike. In: Kocka, Jürgen — Offe, Klaus (eds.) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am Main
- Oexle, Otto Gerhard 2000: Arbeit, Armut, „Stand“ im Mittelalter. In: Kocka, Jürgen — Offe, Klaus (eds.) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am Main
- Oexle, Otto Gerhard 1986: Armut, Armutsbegriff und Armenfürsorge im Mittelalter. In: Christoph Sachße — Tennstedt, Florian (Hrsg.) *Sociale Sicherheit und Soziale Disziplinierung*. Frankfurt am Main, 73—100: Armut, Armutsbegriff und Armenfürsorge im Mittelalter.
- Pannenberg, Wolfhart 1986: Fluch und Segen der Arbeit. In: Schubert, Venanz (ed.) *Der Mensch und seine Arbeit. Eine Ringvorlesung der Universität München*. St. Ottilien, 23—46.
- Rexroth, Frank 1999: *Das Milieu der Nacht. Obrigkeit und Randgruppen im spätmittelalterlichen London*. Göttingen
- Richter, Karl Thomas 1875: *Die Fortschritte der Kultur*. Vol. 2. Prague
- Riehl, Wilhelm Heinrich 1861: *Die deutsche Arbeit*. Stuttgart/Berlin
- Ritter, Gerhard A. 1983: *Sozialversicherung in Deutschland und England. Entstehung und Grundzüge im Vergleich*. München
- Schilling, Heinz 1999: *Die neue Zeit. Vom Christenheitseuropa zum Europa der Staaten, 1250—1750*. Berlin
- Schmid, Günther 2000: Arbeitsplätze der Zukunft. Von der industriellen zur informationellen Arbeit. In: Kocka, Jürgen — Offe, Klaus (eds.) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am Main
- Schubert, Venanz (ed.) 1986: *Der Mensch und seine Arbeit. Eine Ringvorlesung der Universität München*. St. Ottilien
- Steeger, Ulrich (ed.) 1998: *Wirkmuster der Globalisierung. Nichts geht mehr, aber alles geht*. Ladenburg
- Supiot, Alain (ed.) 1999: *Au-delà de l'emploi*. Paris
- Tenfelde, Klaus (ed.) 1986: *Arbeit und Arbeitserfahrung in der Geschichte*. Göttingen
- Thomas, Keith (ed.) 1999: *The Oxford Book of Work*. Oxford
- Tilly, Chris — Tilly, Charles 1998: *Work under Capitalism*. Boulder, Col. USA
- Van der Ven, Frans 1972: *Sozialgeschichte der Arbeit*. 3 vol. München
- Weber, Max 1920: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. In: Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zu Religionssoziologie*, Vol. 1. Tübingen
- Wehler, Hans-Ulrich 1987: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Vol. 1. München
- Wiedermann, Konrad 1979: Arbeit und Bürgertum. Die Entwicklung des Arbeitsbegriffs in der Literatur Deutschlands an der Wende zur Neuzeit. Heidelberg
- Zimmermann — Bénédicte et al. (eds.) 1999: *Le travail et la nation. Histoire croisée de la France et de l'Allemagne*. Paris
- Zorn, Wolfgang 1986: Arbeit in Europa vom Mittelalter bis ins Industriezeitalter. In: Schubert, Venanz (ed.) *Der Mensch und seine Arbeit. Eine Ringvorlesung der Universität München*. St. Ottilien, 181—212.